

Київська Академія 21 (2024): 39–54.
doi 10.18523/1995-025X.2024.21.39-54
<http://ka.ukma.edu.ua>

Катерина Дуса

Київська академія в подорожніх записках другої половини XVIII – середини XIX ст.

Упродовж другої половини XVIII ст. Київ поступово приваблює дедалі більше мандрівників, передовсім з російського імперського центру, але також із західних країн. В окремих випадках Київ міг виступати головним місцем призначення подорожі, але здебільшого був одним із пунктів подорожі на південь, зокрема до Криму. У світлі зацікавлення освічених мандрівників питаннями Просвітництва й освіти Київська академія могла викликати їхній інтерес і бажання відвідати цей навчальний заклад. При цьому, мотиви зацікавлення російських і західних мандрівників були різними: перших, не в останню чергу, Київська академія приваблювала завдяки її внескові у розвиток освіти й науки в самій Росії. Деякі мандрівники висловлювали захоплення навчальним закладом й усіляко наголошували на його внескові як у формування освічених кадрів для російського вищого духовенства й чиновництва, а також підкреслювали відносну давність закладу, що мало довести давність освітньо-наукової традиції в Російській імперії. Західні ж мандрівники відвідували Академію через загальний інтерес до стану освіти в Російській імперії. З часом ці тенденції почали змінюватися. У цьому дослідженні розглянуто згадки мандрівників про Академію: зокрема приділено увагу тому, як змінювався характер згадок упродовж тривалого періоду з 1760-х до середини XIX ст. як у контексті історії подорожньої літератури, так і з позиції імперського контролю над знаннями.

Ключові слова: історія XVIII століття, історія XIX століття, імперські студії, подорожі, Київ, Київська академія.

Хоча Київ принаймні з XV ст. був важливим місцем паломництва для православних християн, які відвідували його святині або

по дорозі до Святої Землі, або як самостійне місце прощі, справді помітним місцем для подорожей місто стає лише в другій половині XVIII ст.¹ Тоді мобільність населення і кількість подорожей значно зросла по всій Європі, у зв'язку з чим виникають нові типи подорожей, як-от наукові, дослідницькі й навіть подорожі для розваги в пошуках мальовничих краєвидів². Ці нові тенденції досягають Російської імперії лише ближче до кінця століття, коли помітно збільшується кількість подорожей всередині самої імперії, а разом із ними розвивається традиція опису подорожей, яка в Європі на той час уже була усталеною і зазнавала хіба стилістичних змін. Пояснюють це тим, що освічені мандрівники на той час уже мали змогу ознайомитися з деякими європейськими смаками й літературними моделями написання подорожніх записок, а в окремих випадках навіть перейняти їх³. До того часу російські мандрівники надзвичайно рідко згадували Київ у своїх записках, але відтепер окреслилася мода подорожувати на південь, оглядати щойно анексований Крим, а разом і Україну, й ці два нових напрямки були водночас і внутрішніми (домашніми), і екзотичними⁴. Водночас подорожі на південь починають цікавити західних мандрівників,

¹ Література про традицію паломництва до Києва є доволі великою, серед іншого варто згадати: І. Нетудихаркін, «Андріївська церква в контексті практики паломництва до київських святинь у першій третині XIX ст.», в *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали одинадцятої міжнародної наукової конференції* (29–31 травня 2013) (Київ, 2013), 169–171; Christine Worobec, «The Long Road to Kiev: Nineteenth-Century Orthodox Pilgrimages», *Modern Greek Studies Yearbook* 30/31 (2014/2015): 1–22; див. також дисертації: Я. Шульга, «Паломництво до київських православних святинь у XVIII ст.: соціоантропологічний вимір.» (Дисертація... канд. іст. наук, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, 2015); А. Кізлова, «Соціальні взаємодії населеників щодо шанованих святинь Києво-Печерської Успенської лаври (1786 р. – перші десятиліття XX ст.)» (Дисертація... доктора іст. наук, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2019).

² Загальний огляд подорожей у добу Просвітництва див.: Д. Рош, «Путешествия», в *Мир Просвещения*, ред. В. Ферроне, Д. Рош (Москва: Памятники исторической мысли, 2003), 359–368.

³ Див., наприклад, S. Dickinson, *Breaking Ground: Travel and National Culture in Russia from Peter I to the Era of Pushkin* (Amsterdam; New York: Rodopi, 2006), 16, 105; D. Offord, *Journeys to a Graveyard: Perceptions of Europe in Classical Russian Travel Writing* (Dordrecht: Springer, 2005), 16–17.

⁴ Offord, *Journeys*, 17.

а тому бачимо, що на кінець XVIII ст., а ще більше в XIX ст. таких подорожей стає дедалі більше, а відповідно й збільшується кількість згадок про відвідані міста, серед яких Київ посідає доволі важливе місце, особливо з огляду на його історичну й релігійну спадщину⁵.

Мандрівники, які зупинялися в Києві й лишали записки про перебування в місті, подорожували з різними цілями: для російських мандрівників головною метою була здебільшого розвага, до якої додавалося бажання вшанувати святі місця, хоча в окремих випадках могло бути й навпаки – деякі мандрівники прагнули передовсім вшанувати святі місця, а вже zarazом подивитися решту міста й розважитися в місцевому товаристві. Західні мандрівники також зазвичай подорожували з цікавості, але серед них були дипломати, дослідники й лікарі, які мали конкретнішу мету подорожі: як і російські мандрівники, вони передовсім цікавилися релігійними та історичними об'єктами Києва й відвідували відповідні пам'ятки. Ті з-поміж одних і других, що перебували в Києві довше, як пару днів, мали можливість і бажання відвідати Поділ, де, серед іншого, побачити Київську академію. У цій статті буде розглянуто згадки мандрівників про Академію: зокрема, як змінювався характер згадок упродовж тривалого періоду між 1760-ми до середини XIX ст.; проблема висвітлюватиметься як з перспективи історії подорожньої літератури, так і з позиції імперського контролю над знаннями.

Починаючи з XVIII ст. Російська імперія стала активно інвестувати кошти й зусилля в науку та продукування знання, зокрема збір інформації про природні ресурси та демографію новоприєднаних регіонів, щоб, серед іншого, ефективніше їх контролювати⁶. Загалом, упродовж XVIII–XIX ст. було звичною практикою імперій брати

⁵ Привабливість Києва для мандрівників з імперських центрів розглядали: О. П. Толочко, «Киево-руська спадщина в історичній думці України початку XIX ст.» в *Україна і Росія в історичній ретроспективі*, ред. В. Ф. Верстюк, В. М. Горобець, О. П. Толочко (Київ: Наукова думка, 2004), 318–331; Serhiy Bilenky, *Imperial Urbanism in the Borderlands: Kyiv, 1800–1905* (Toronto: University of Toronto Press, 2017); И. Булкина, «“Монах был путеводителем нашим...”: Киев конца XVIII – начала XIX вв. глазами путешественников» в *Путеводитель как семиотический объект. Сборник статей*, ред. Л. Киселева (Тарту: Tartu Ulikooli Kirjastus, 2008), 240–262.

⁶ Див., наприклад, В. Склокін, *Російська імперія і Слобідська Україна в другій половині XVIII століття* (Львів: Видавництво УКУ, 2019), 35.

під свій контроль продукування знань, залучаючи дедалі більше людей та інституцій з імперських центрів, щоб ті розвивали мережі, метою яких було збирати, інтерпретувати й зберігати нові знання. При цьому зацікавлення стосувалося не лише природничих наук, а й також, говорячи сучасною мовою, соціальних та гуманітарних проблем, бо в такий спосіб знання прив'язувалися до влади, релігії, політики, навіть ідентичності. Водночас відбувалося зосередження центрів продукування знань в імперських центрах: якщо на колонізованих територіях попередньо існували такі центри, вони втрачали своє колишнє значення, а якщо їх не було, їм тривалий час відмовляли від причетності до мереж продукування знань, а також до створення власних наукових інституцій. Утім, освічена публіка з-поза меж імперій отримувала доступ до результатів наукових досягнень імперії завдяки науковим виданням, повідомленням у газетах і навіть згадкам у політичних дебатах⁷.

Деякі з цих тенденцій добре прослідковуються на зміні характеру згадок про Київську академію в подорожніх записках передовсім російських, але також і західних мандрівників другої половини XVIII–XIX ст. Для Російської імперії, яка лише у XVIII ст. приєдналася до середовища країн із впливовими освітньо-науковими центрами, важливо було ствердити давніше походження своєї освітньо-наукової традиції, і Київська академія таку можливість надавала. Тому не дивно, що найбільш захоплені згадки російських мандрівників про Академію походять саме з подорожей середини XVIII ст. Мабуть, найпоказовішим буде приклад княгині Катерини Дашкової, яка відвідала Київ у 1768 р. Щоправда, опис її подорожі з'явився вже значно пізніше, в мемуарах, однак у короткому записі про перебування в Києві, де інформація плутана й назви побачених пам'яток не згадано, Академія фігурує доволі помітно, ба навіть пов'язується з доволі людяними спогадами про студентів. Навряд

⁷ Більше про імперії і знання, див.: V. Latour, *Science in Action: How to Follow Scientists And Engineers Through Society* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1987); R. Drayton, «Knowledge and Empire,» in P. J. Marshall, Alain Low, and Wm. Roger Louis, eds., *The Oxford History of the British Empire: Volume II: The Eighteenth Century* (Oxford, 1998), 236; J. Adelman, *Empire and the Social Sciences: Global Histories of Knowledge* (London: Bloomsbury Academic, 2019); Ph. Sarasin, «More Than Just Another Specialty: On the Prospects for the History of Knowledge,» *Journal for the History of Knowledge*, 1 (2020): 1–5.

чи йшлося про власний, живий спогад Дашкової, швидше вона переказує те, що їй розповідали в Києві, але вона оповідає про все ще живий на той час звичай студентів ходити містом зі співом псалмів та гімнів, за що містяни дарували їм гроші, а студенти потім нібито звітували про це перед своїми наставниками.

Однак важливішим аспектом згадок Дашкової про Академію було те, що для неї, очільниці Петербурзької академії наук і мистецтв (першої жінки у світі, яка очолювала науковий заклад), пізніше – членкині Американського філософського товариства й засновниці Російської академії, було важливо наголосити на зв'язку між Росією і давнім та прогресивним ставленням до наук у Київській академії. Тут варто нагадати про зміни в тенденціях конструювання ідентичності в Російській імперії, що припадають на середину XVIII – початок XIX ст. На час подорожі Дашкової освіченим елітам був притаманний космополітичний спосіб мислення, і сама княгиня, за словами Сари Дікінсон, у листах «утримується від того, щоб виразно описувати себе як росіянку або онтологічно розрізнити “росіян” і “західних європейців”»⁸. Однак на час написання мемуарів це вже змінилося, і Дашкова чітко протиставляє «своїх» і «чужих», себто європейців, що видно в короткому пасажі про Академію: «Промінь науки, закинтий до Києва з Греції раніше, ніж він засвітив над багатьма з європейських народів, які нині так щедро описують моїх співвітчизників словом “варвар”. Тут уже мають уявлення про філософію Ньютона, що її римсько-католицьке духовенство не хотіло допускати у Франції»⁹. Щоправда, висока оцінка досягнень Академії на час візиту Дашкової вже була дещо застарілою, бо Академія вочевидь не зуміла підлаштуватися до нових очікувань від модерної світської освіти¹⁰. Проте саме існування Київської академії, яка майже століття постачала Росії освічене духовенство й бюрократію, де власних освітніх інституцій такого рівня не існувало, засвідчувало, з погляду Дашкової, те, що її співвітчизники не були «варварами».

Київська академія також кілька разів згадується в мемуарах Гаврила Добриніна, який відвідав Київ у тому ж році, що й Даш-

⁸ Dickinson, *Breaking Ground*, 44.

⁹ «Записки княгини Дашковой,» *Русская старина* 4 (1906): 39.

¹⁰ Більше про це див.: М. Яременко, «Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст. (Харків: Акта, 2014), 208–221.

кова, у складі почету єпископа Кирила Флоринського – свого часу вихованця Академії. Складається враження, що Київ для Добриніна був цікавим лише з огляду на спогади Флоринського, пов'язані з різними місцями, які колись мали для нього значення. У ментальній мапі оповідача Київ постає як низка релігійних закладів, котрі вони відвідували, пов'язаних мережею особистих стосунків духовенства. Самій Академії в спогадах Добриніна відведено специфічне місце, адже ще до відвідин Києва в нього вже склалося уявлення про неї як місце навчання свого зверхника, а тому й Київ загалом бачився йому як місце вченості. Не останню роль для закріплення такої асоціації відіграло те, що сам Флоринський якось пообіцяв йому, що під керівництвом його, єпископа, він стане «розумніший за будь-якого київського студента»¹¹. Братський монастир і Академія стали останнім місцем, яке в Києві відвідали єпископ та його супровід. Спогади про цей візит не були пов'язані з ученістю, навпаки – Добринін розповідає про дебати, в які втягнули Флоринського і які, на думку оповідача, жодної цінності не мали, а спровокувало їх буцімто те, що в людей не було «кращої справи». Остання згадка Добриніна стосується негативного спогаду єпископа про особистий конфлікт з одним із викладачів (Карпинським), який несправедливо залишив Флоринського на другий рік¹². Як бачимо, у мемуарах Добриніна Київську академію представлено тільки як місце, де отримували освіту «київські студенти», до числа яких свого часу входив і його наставник.

Деякий інтерес до Академії виказували іноземні мандрівники, які навідувалися до Києва наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Так, кілька місяців на початку 1787 р. провів у Києві венесуельський національний герой Франсіско де Міранда, щоб зустрітися з російською імператрицею Катериною II та її вельможами, які в цей час зупинилися в Києві, очікуючи покращення погодних умов для продовження мандрівки на південь. Щоб із користю провести час, Міранда відвідував різні куточки міста, розпитував про місцеві звичаї, зустрічався з місцевими мешканцями та приїжджими. Одна з прогулянок на Поділ привела його до Академії, яку він у

¹¹ Г.И. Добрынин, «Истинное повествование, или жизнь Гавриила Добрынина, им самим написанная. 1752–1827,» *Русская старина* 2 (1871): 142.

¹² Там само, 149–50.

своїх записках назвав «університетом». Ці відвідини обмежилися поверховими спостереженнями щодо будівлі та приміщень: будівлю він охарактеризував як «гарну» й «велику», а всередині побачив «великий зал для лекцій або асамблей університету». Крім того, він оглянув кілька приміщень на першому поверсі, котрі, як він стверджував, призначалися для занять граматиною, арифметикою і географією. Утім, загальне враження було зіпсоване тим, що «все дуже неохайне, помітно занедбане, в занепаді, судячи з сучасного стану»¹³. Загалом же, головною метою відвідин Подолу був бордель, а до Академії він просто зайшов по дорозі.

Трохи більшу зацікавленість щодо Київської академії виявляли балтійські німці. Наприклад, Йоган Гюльденштедт, який перебував у Києві під час експедиції 1774 р., оглядаючи Поділ, звернув увагу на Києво-Братський монастир і Академію. Він не лише подає докладний опис будівель, включно з їхніми фізичними параметрами та кількістю студентів, а й згадує про навчальну програму. За його невтішним висновком, Академія не заслуговує на назву університету, а в кращому разі її можна вважати гімназією; до того ж, керує цим навчальним закладом духовенство, викладання здебільшого провадять російською, а від студентів очікується, що ті вчитимуть Святе Письмо напам'ять. Та все ж, за його словами, це єдиний заклад на українських теренах, де викладають природничі науки¹⁴.

Не набагато оптимістичнішою була оцінка іншого балтійського німця, Отто фон Гуна, який побував у Києві на початку XIX ст. Академію він називає «академічною гімназією», програму описує як схоластичну й насамкінець згадує про те, що її бібліотека втратила свої зібрання через пожежу¹⁵.

З-поміж десяткох іноземних мандрівників, які в перші три десятиліття XIX ст. відвідали Київ і описали своє перебування в місті в подорожніх записках, про Академію згадали лише двоє. Зокрема, англійський лікар Роберт Лаялл просто зафіксував існування

¹³ Франсіско де Міранда, «Щоденник. 1787 рік,» переклад Я. Ящука *Київська старовина* 2–3 (1996): 35.

¹⁴ J.A. Güldenstädt, *Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebürge* (St. Petersburg, 1791), 356.

¹⁵ *Поверхностныя замечания по дороге от Москвы в Малороссию в осени 1805 года. Сочинения Оттона фон Гуна*, перевод с немецкаго (Москва: Типография Платона Бекетова, 1806), 118.

такого навчального закладу в місті й згадав «академію і духовну школу» серед об'єктів, які він оглядав на Подолі¹⁶. Шотландський священник і місіонер Ебенезер Гендерсон присвятив Академії (назвавши її *magnificent*, «дивовижною») два розгорнуті речення, у яких зумів вмістити інформацію про заснування, кількість студентів, особливість програми, базованої на формах викладання в давніх німецьких університетах – з натяком на застарілість, і про ректора, що «за сумісництвом» був архимандритом Братського монастиря¹⁷.

Незрівнянно більше зацікавлення Академією висловлювали у своїх записках російські мандрівники початку XIX ст., хоча їхні оцінки також не завжди були суто позитивними. Наприклад, літератор Володимир Ізмайлов, великий прибічник Просвітництва й просвітників, спеціально звернувся з проханням дозволити йому побачити Академію зсередини. І хоч сама будівля справила на нього добре враження («давня будівля, гідна служити театром учених диспутів, підноситься з прекрасною галереєю і колонадою в стінах монастиря»¹⁸), та почуте на дискусії нагадало йому «порожню схоластику». Утім, Ізмайлов знайшов певне виправдання такому ретроградству, нагадавши, що «істинне» просвітництво в Росії почалося лише за правління Катерини II, і навіть Європі знадобилося багато часу, щоб позбутися шкільної схоластики, адже перехід від «понять Аристотеля» до «філософії Бекона» неможливо здійснити за пів століття¹⁹. Що ж до підсумків дискусії, то вони здалися йому наперед визначеними, та й самі учасники, схоже, були не надто зацікавлені, адже «не видно було у фізіономіях ні зусиль працюючого розуму, ні поривів збудженого змагання, ні страху, ні надії, які викликає непевність щодо перемоги»²⁰. Утім, сам Ізмайлов відчув певний запал, стежачи за перебігом дискусії. Найбільше ж його зацікавила

¹⁶ R. Lyall, *Travels in Russia, the Crimea, the Caucasus, and Georgia* (London: T. Cadell, 1825), 1: 112.

¹⁷ E. Henderson, *Biblical Researches and Travels in Russia* (London: by James Nisbet, 1826), 190.

¹⁸ *Путешествие в полуденную Россию в письмах изданных Владимиром Измайловым* (Москва: в университетской типографии, у Ридигера и Клаудия, 1800), 53.

¹⁹ Там само, 55.

²⁰ Там само.

бібліотека закладу попри те, що він знав про пожежу, яка знищила багато цінних видань. На його оцінку книгозбірні впливала наявність чи відсутність праць любих його серцю просвітників, тож він відчув утіху, побачивши праці Монтеск'є та Руссо, а також «багато творінь давніх і нових, де смак, ученість і філософія наклали свій відбиток». Натомість відсутність «Енциклопедії» його розчарувала²¹.

Зазвичай критичний князь Іван Долгоруков залишив під час подорожі 1810 р. доволі нейтральні спогади про Київську академію: утім, він мав можливість ознайомитися з нею лише поверхово, під час «вакацій». Йому також сподобалася будівля й зал зібрань, зокрема тамтешні розписи, які він докладно описав. Так само позитивно він відгукнувся про книгозбірню («невелика, але добра, складена з книжок відбірних і зі смаком найкращого красною письменства»), особливо наголосивши на великій кількості творів іноземними мовами, включно з «єврейським псалтирем»²².

А от захоплення Московського митрополита Платона Київською академію перегукувалося із захопленням Дашкової. Під час відвідин Києва 1804 р. його урочисто вітали в Академії «різними мовами, прозою і віршами, з інструментальною музикою». Митрополит писав, що був надзвичайно втішений тим, що бачить ту саму Академію, яка «стількома вченими людьми уславилася, і (вони) вважали себе зобов'язаними особливо подякувати тому місцю, звідки здебільшого були взято вчителів до Московської академії, від яких і ми мали щастя отримати деяку освіту». Йому, так само як і Дашковій, ішлося про вибудовування спадковості російської освітньої традиції, що її вводили з початків Київської академії²³.

Ще красномовніше висловлював вдячність Росії Київській академії Олексій Левшин, підкреслюючи, що саме там «розквітала наука навіть тоді, коли морок невігластва вкривав майже всю

²¹ Там само, 56–57.

²² Іван Долгоруков, «Славны бубны за горами или путешествие мое коекуда 1810 г.» *Чтения в императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете* 2 (1869): 289–90.

²³ Митрополит Платон, «Путешествие Высокопреосвященнейшего Платона, Митрополита Московского, в Киев и по другим Российским городам в 1804 году.» в И. М. Снегирев, *Жизнь московского митрополита Платона* Ч. 1–2 (Москва, 1856): https://azbyka.ru/otechnik/Ivan_Snegirev/zhizn-moskovskogo-mitropolita-platona/2_1, відвідано 31.08.2024.

Росію» і де отримали освіту «численні служителі вівтаря, відомі красномовством, вченістю й чеснотами своїми, і де виховано було численних людей, які обіймали найважливіші в державі посади»²⁴.

Нарешті, російський мандрівник Глаголев, чий подорожні записки за сухістю й жорсткою структурованістю нагадують радше путівник, також не скупився на похвали корисності Київської академії для розвитку освіти в Російській імперії, згадуючи велику кількість діячів Церкви й державних сановників, які вийшли з її стін. На відміну від попередників, Глаголев, як і належало авторові путівника, викладає коротку історію закладу, а завершує оповідь про Академію на високій ноті, стверджуючи (подібно до Дашкової), що «до заснування університетів Київ був, у точному сенсі, російськими Афінами»²⁵.

Як бачимо, до 1830-х рр. Київська академія привертала увагу мандрівників (більшою мірою російських, значно меншою мірою західних), як один із головних навчальних закладів Києва, причому російських відвідувачів цікавив майже виключно внесок Академії в освіту російського духовенства й чиновництва, а також можливість на прикладі давнішої історії Київської академії довести, що традиції освіти в Росії сформувалися ще перед XVIII ст.

Відчутні зміни у тенденціях представлення в подорожніх записках Києва загалом і Київської академії зокрема відбуваються після 1830-х. Це було зумовлено, з одного боку, розвитком самого міста та його поступовою модернізацією, а з другого – зі змінами в подорожній інфраструктурі, появою туризму, а також зі змінами в традиції літературних подорожніх записок. Сара Дікінсон зазначає, що впродовж 1830-х – 1840-х у Росії спостерігається втрата інтересу до літературних травелогів, і вони перетворюються на другорядну літературну форму²⁶, а тому на 1840-ві рр. припадає поява останніх змістовних описів подорожей до Києва російських відвідувачів зі згадками про Київську академію. На західних мандрівниках ця тенденція не позначилася, однак із середини XIX ст. сам підхід до

²⁴ А. Левшин, *Письма из Малороссии* (Харьков: в университетской типографии, 1816), 130.

²⁵ *Записки русского путешественника А. Глаголева с 1823 по 1827 год* (С.-Петербург: в типографии Императорской Российской Академии, 1837), 1: 98–99.

²⁶ Dickinson, *Breaking Ground*, 13–14.

мандрівок по Російській імперії змінився. Якщо до середини століття Росії не було чого запропонувати світові, щоб задовольнити західний інтерес до мистецтва і наук, то з розвитком російської літератури й музики, а пізніше балету, Росію поступово почали визнавати культурною нацією, а відтак мінялося і ставлення до неї²⁷. Тепер сюди приїжджало багато підготовлених мандрівників, які іноді навіть знали російську мову і яких цікавила історія, культура, релігія і модерність. Однак Київська академія, яка за цей час пережила перетворення, і стала з 1819 р. Київської духовною академією, вже не задовольняла смаки західної публіки, що цікавилася модерністю. Західні мандрівники взагалі перестали писати про Академію як навчальний заклад, у кращому разі згадуючи лише Братський монастир, і то здебільшого в естетичному ракурсі, як-от німецька письменниця Марі Ферстер, яка слухала там співи під час служби й насолоджувалася майже італійським виглядом подвір'я і зовнішніх галерей²⁸. Символом духу модерності в освіті відтепер став Київський університет Св. Володимира, і саме його відвідували мандрівники²⁹.

Останню захоплену згадку про Київську академію як джерело духовної освіти в Росії («усі училища духовні в далеких краях безмежної вітчизни нашої постали від цього світоча просвітництва через його освічених вихованців»³⁰) знаходимо в другій частині записок Андрія Муравйова. Саме Муравйов у своєму нудному викладі вражень від відвідин святих місць залишив найдокладніший серед усіх тогочасних тревелогів нарис історії Академії. Щоправда, його версія очікувано повторює тогочасний російський історичний наратив – з обов'язковим засудженням польських впливів та наголошуванням зв'язків із Москвою та московською Церквою. Не бракує тут і відверто хибних тверджень. До таких, зокрема, належить пасаж про гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного: за словами автора,

²⁷ M. Malia, *Russia under Western Eyes* (Harvard University Press, 2009), 193.

²⁸ M. Foerster, *Briefe Aus Südrussland Während Eines Aufenthalts in Podolien, Volhynien Und Der Ukraine* (Leipzig: F. A. Brockhaus, 1856), 170, 175.

²⁹ Див., напр.: J. H. Blasius, *Reise im europäischen Russland in den Jahren 1840 und 1841* (Blasiuschweig: G. Westermann, 1844), 2: 255; A. Petzholdt, *Reise im westlichen und südlichen europäischen Russland im Jahre 1855* (Leipzig: H. Fies, 1864), 75–77.

³⁰ А. Муравьев, *Путешествие по святым местам русским* (С.-Петербург: в типографии III отд. собств. Е. И. В. Канцелярии, 1846), II: 148.

він «стільки років був страшний своєю зброєю полякам», натомість замовчується реальна загроза Московії від походу Сагайдачного під час Смути, не згадано про вступ Сагайдачного з усім Військом Запорозьким до Київського братства, навіть стверджується, що гетьман написав книжку на захист православної віри. Такою ж неправдивою є згадка про те, що вихованцем Академії був Богдан Хмельницький³¹. Часи процвітання Київської академії у XVIII ст. Муравйов представляє майже виключно у світлі покращення матеріального становища навчального закладу завдяки підтримці гетьманів, митрополитів, а передусім російських правителів Петра I та Єлизавети³². І, звісно ж, автор, як і попередні російські мандрівники, наводить розлогі переліки відомих вихованців Академії.

Набагато коротшою є згадка про Київську академію в записках російської письменниці Олімпіади Шишкіної, яка відвідала Київ приблизно в той самий час, що й Муравйов. Однак її записки складено трохи жвавішою мовою, і серед її власних суджень натрапляємо на ентузіастичний коментар, що цей заклад «був у нас розсадником освіти, й приємно згадувати, що жінка, дружина маршалка мозирського Анна Гулевичівна, коли згоріло відкрите при Богоявленській церкві на Подолі Київським братством училище, відновила його власним коштом»³³. Утім, подальший, дуже короткий виклад історії закладу зведено до оповіді про скрутне життя студентів, які змушені були годуватися подаванням, читаючи або співаючи на вулицях вірші, представляючи комедії і трагедії, а в підсумку авторка пише про подолання цієї скрути завдяки царській підтримці. Завершується виклад згадкою про пожежу 1811 р., яка знищила Академію, і про пожертву імператора Олександра I на відновлення її будівель. Як бачимо, у версії Шишкіної навіть не згадувалися вихованці Академії і не проговорювався її внесок у духовну освіту Російської імперії.

³¹ Там само, 144.

³² Там само, 146–147.

³³ О. Шишкіна, *Заметки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 году* (С.-Петербург, 1848), I: 222–223.

Підсумовуючи констатуємо, що Київська академія не посідала помітного місця в травелогах другої половини XVIII – перших десятиліть XIX ст. ані російських, ані, тим більше, західних мандрівників. Утім, російські мандрівники все ж віддавали належне цьому навчальному закладу, всіляко наголошуючи на його спадкоємному зв'язку з російськими освітньо-науковими закладами і в такий спосіб доводячи, що традиція вищої освіти в Росії виникла ще перед XVIII ст. Упродовж 1840-х російські мандрівники хоч і згадують про Київську академію, але вже не як про джерело освіти загалом, а лише як про перше духовне училище, а після 1840-х згадки про Академію взагалі щезають через занепад жанру російських травелогів. Приблизно в цей самий час зникає інтерес до Київської академії й серед західних мандрівників. Якщо в другій половині XVIII – на початку XIX ст. дехто з них ще писав про Академію як про вартий уваги навчальний заклад, іноді помилково називаючи її «університетом», то після цього практично всі згадки зникають, адже у світлі зацікавлення модерністю і модерною освітою увага подорожніх переключається на Київський Університет.

Bibliography

Adelman, Jeremy. *Empire and the Social Sciences: Global Histories of Knowledge*. London: Bloomsbury Academic, 2019.

Bilenkyi, Serhiy. *Imperial Urbanism in the Borderlands: Kyiv, 1800-1905*. Toronto: University of Toronto Press, 2017.

Blasius, Johann Heinrich. *Reise im europäischen Russland in den Jahren 1840 und 1841. T. 2. Reise im Süden*. Blasiucshweig: G. Westermann, 1844.

Bulkina, Inna. «“Monah byl putevoditelem nashim...”»: Kiev konca XVIII–nachala XIX vv. glazami puteshestvennikov.» In *Putevoditel kak semioticheskij ob’iekt. Sbornik statej*, ed. by L. Kiseleva, 240–262. Tartu: Tartu Ulikooli Kirjastus, 2008.

Dickinson, Sara. *Breaking Ground: Travel and National Culture in Russia from Peter I to the Era of Pushkin*. Amsterdam; New York: Rodopi, 2006.

Dobrynin, Gavriil. «Istinnoye poviestvovaniye, ili zhizn' Gavriila Dobrynina, im samim napisannaya, 1752–1827.» *Russkaya starina* 2 (1871): 119–160.

Dolgorukov, Ivan. «Slavny bubny za gorami ili puteshestviye moye koyekuda 1810 g.» *Chteniya v imperatorskom obshchestve istorii i drevnostej Rossiiskih* 2 (1869): 1–170.

Drayton, Richard. «Knowledge and Empire.» In Marshall, P. J., Low, Elaine, and Louis, Wm. Roger, eds. *The Oxford History of the British Empire: Volume II: The Eighteenth Century*, 231–252. Oxford: Oxford University Press, 1998.

Förster, Marie. *Briefe Aus Südrussland Während Eines Aufenthalts in Podolien, Vohynien Und Der Ukraine*. Leipzig: Brockhaus, 1856.

Güldenstädt, Johann Anton. *Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebürge*. St. Peterburg, 1791.

Henderson, Ebenezer. *Biblical Researches and Travels in Russia: Including a Tour in the Crimea, and the Passage of the Caucasus: with Observations on the State of the Rabbinical and Karaite Jews, and the Mohammedan and Pagan Tribes, Inhabiting the Southern Provinces of the Russian Empire*. London: by James Nisbet, 1826.

Ikonnikov, Vladimir. *S. Kiev v 1654–1855 g. Istoricheskij ocherk*. Kiev: Tipografii imperatorskogo universiteta sv. Vladimira, 1904.

Kizlova, Antonina. «Sotsialni vzaiemodii naselnykiv shchodo shanovanykh sviatyn Kyievo-Pecherskoi Uspenskoï lavry (1786 r. – pershi desiatylittia XX st.)» Diss... doctora istorychnykh nauk, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2019.

Latour, Bruno. *Science in Action: How to Follow Scientists And Engineers Through Society*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1987.

Lyall, Robert. *Travels in Russia, the Krimea, the Caucasus, and Georgia*. Vol. 1. London: T. Cadell, 1825.

Malia, Martin. *Russia under Western Eyes*. Harvard University Press, 2009.

Miranda, Francisco de. «Shchodennyk. 1787 rik,» transl. by Ya. Yashchuk *Kyivska starovyna* 2–3 (1996): 9–46.

Muravyov, Andrej. *Puteshestviye po sviatym miestam russkim*. Part II. St. Peterburg: V tipografii III otd. sobstv. IE. I. V. kancelarii, 1846.

Netudykhatkin, Ihor. «Andriivska tserkva v konteksti praktyky palomnytstva do kyivskykh sviatyn u pershii tretyni XIX st.» In *Tserkva – nauka – suspilstvo: pytannia vzaiemodii. Materialy Odynadtsiatoi*

Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (29 – 31 travnia 2013), 169–171. Kyiv, 2013.

Offord, Derek. *Journeys to a Graveyard: Perceptions of Europe in Classical Russian Travel Writing*. Dordrecht: Springer, 2005.

Petzholdt, Alexander. *Reise im westlichen und südlichen europäischen Russland im Jahre 1855*. Leipzig: H. Fires, 1864.

Platon, mitropolit. «Puteshestviye Vysokopreosviashchenneyshego Platona, Mitropolita Moskovskogo, v Kiev i po drugim Rossiiskim gorodam v 1804 godu.» In Snegirev I. M. *Zhizn' moskovskogo mitropolita Platona*. Part 1–2. Moscow, 1856, https://azbyka.ru/otechnik/Ivan_Snegirev/zhizn-moskovskogo-mitropolita-platona/2_1, accessed August 16, 2024.

Poverhnostnyya zamechaniya po doroge ot Moskvy v Malorossiyyu v oseni 1805 goda. Sochineniye Ottona fon Guna, transl. from German. Moskva: Tipografiya Platona Beketova, 1806.

Puteshestviye v poludennuyu Rossiyu Vladimira Izmaylova. Moskva: v tipografii H. Klaudiya, 1805.

Roche, Daniel. «Puteshestviya.» In *Mir Prosveshcheniya*, ed. by V. Ferrone, D. Roche. Transl. from Italian, 359–368. Moskva: Pamiatniki istoricheskoy mysli, 2003.

Sarasin, Philipp. «More Than Just Another Specialty: On the Prospects for the History of Knowledge.» *Journal for the History of Knowledge* 1 (2020): 1–5.

Shishkina, Olimpiada. *Zametki i vospominaniya russkoj puteshestvennicy po Rossii v 1845 godu*. Vol. 1. St. Peterburg, 1848.

Shulha, Yana. *Palomnytstvo do kyivskykh pravoslavnykh sviatyn u XVIII st.: sotsioantropolohichniy vymir*. Diss... candydata istorychnykh nauk. Kyivskyi natsionalnyi universytet im. Tarasa Shevchenka, 2015.

Tolochko, Oleksii. «Kyevo-ruska spadshchyna v istorychnii dumtsi Ukrainy pochatku XIX st.» In *Ukraina i Rosiia v istorychnii retrospektyvi*, ed. by V. F. Verskiuk, V. M. Horobets, O. P. Tolochko, 318–331. Kyiv: Naukova dumka, 2004.

Worobec, Christine. «The Long Road to Kiev: Nineteenth-Century Orthodox Pilgrimages.» *Modern Greek Studies Yearbook* 30/31 (2014/2015): 1–22.

Yaremenko, Maksym. «Akademiky» ta Akademiia. *Sotsialna istoriia osvity i osvichenoski v Ukraini XVIII st*. Kharkiv: Akta, 2014.

«Zapiski knyagini Dashkovej.» *Russkaya starina* 4 (1906): 38–39.

Zapiski russkogo puteshestvennika A. Glagoleva s 1823 po 1827 god.
Part 1. St. Petersburg: V tipografii imperatorskoj rossijskoj akademii, 1837.

Abstract

Kyiv Academy in Travelogues of the Second Half of the 18th through Mid-19th Centuries

During the second half of the 18th century, Kyiv gradually started attracting an increasingly bigger number of travellers, both from the Russian imperial centre and Western countries. In some cases, Kyiv could be the final destination of travel, but in most cases, it was only one of the stops on a journey toward the South, in particular to Crimea. Given the widespread interest of learned travellers in issues of the Enlightenment and education, Kyiv Academy could stir curiosity and arouse a desire to visit this institution. That said, motives of interest among Russian and Western travellers could vary; the former were attracted by Kyiv Academy because of its input into the development of education and sciences in Russia itself. Some travellers expressed admiration toward the educational institution and emphasised its role in the education of learned members of the high clergy and bureaucracy. They also stressed the fact of a relatively long history of the Academy that had to prove the long tradition of education and science in the Russian Empire. However, Western travellers visited the Academy because of their general interest in the state of education in the Russian Empire. With time these tendencies changed. In this paper, we study mentions of the Kyiv Academy in travelogues; in particular, we are interested in the issue of the changing character of these mentions during a long period from the 1760s to the mid-19th century, both in the framework of the history of travel literature and from the point of view of imperial control of knowledge.

Keywords: history of the eighteenth century, history of the nineteenth century, imperial studies, travel, Kyiv, Kyiv Academy.